

Paradigmaváltás? Korszakváltás?

SZABOLCSI MIKLÓS

Az irodalomtörténésznek régi, jól ismert problémája: hogyan lehet észlelni a paradigma-, ízlés-váltást, új korszak indulását. Hiszen lényegében *a posteriori* kategóriákról van szó, az utókor látja bele őket a folyamatokba, konstruálja meg. Vagy valóban tetten érhető az ízlésváltás? Hiszen különféle életutak, más-más irányból indult és máshova tartó pályák egy-egy szakasza találkozik egymással. Az egyén sohasem pusztán egy irányzatot akar kifejezni és alkotók egyéni válsága színezi a képet. Ismételni kell azt is: más az alkotók igénye és más az olvasóközönség elvárása is. Lehet-e tehát közös jellemvonásokat megállapítani, lehet-e mintegy izomorf görbéket felrajzolni? A vitatott kérdésre én sem tudok természetesen választ adni. Csak néhány válaszmegfigyelésre, néhány jelenség felvázolására tudok vállalkozni.

1930 körül nagyon idősnek, nagyon érettnak, nagyon befutottnak tartották a Nyugat-nemzedék tagjait. De hiszen, ébredünk rá ma, mindössze negyven év körül voltak. Hadd idézzem egy tagjuknak, Karinthy Frigyesnek egyéni vallomását éppen 1930 Szilveszteréből.

Nem tudom, milyen magasan lehetek
(Vagy mélyen? Vagy messze?...)
Közel, távol üres. Minden
mérőeszközöm befagyott. Az a Lessing-féle
súlymérő, meg az akadémiai finom szerkezet,

meg a Marinetti-inga. Gondolom
 mégis magasan, mert a pingvinek
 nem kapják fejüket fel, ahogy ferdén
 sívít, hasítja a csilingelő északi fényt
 fölöttük légsavarom. Már nem hallanak. Itt
 nincs jel. Lent valami sziklavidék. Új Föld?
 Ismeretlen? Leírták? Kicsoda? Talán
 Scott? Strindberg? Byron, Leopardi?

.....

Itt vagyok, az Elhagyatottság Harmincadik
 Szélességi, a Szégyen
 Századik Hosszúsági
 S a fógatösszeszorító Dac
 Végső Magassági Fokán, valahol messze vidéken
 És kíváncsi vagyok, lehet-e még jutni előbbre.

Egy ember válsága? Egy ember életérzése? Vagy a korforduló, az ízlésforduló általános jelzése?

A lényegében posztizmbolista-paraszszien indítású nagy nemzedék ekkor vált hangot; s e bizonyos válságperiódus után ki előbb, ki később egy bizonyos izgatott klassziczizmust alakít ki.

Ez a váltás már a húszas évek közepén megmutatkozik. Leginkább Kosztolányinál. Az ő költészete erősebben korszakforduló, korjelző, mint azt általában tartják. Ne felejtsük, hogy általában a harmincas évekre reprezentatívnak tartott nagy versei, amelyek az összegyűjtött versekben az életmű befejező szakaszán helyeződnek el, valójában nagyrésztben a húszas évek közepén keletkeztek: a *Mugámbeszéd* 1927-ben, a *Marcus Aurelius* 1929-ben már megjelent a Nyugatban. Kosztolányinál az Én kihívó és fájdalmas nagyranővesztése, egyszersmind a játék, az ironia, a csilingelő rímtechnika jelzi ezt a sajátos váltást, ugyanakkor szintéziskísérletet; éppen ezzel a ragyogó és fölényes énnel, a mindent kimondás pátoaszával és tüntető racionalizmusával lesz úrrá az egyéni és korválságon. A szimbolista maszk, a „szent bohóc-álaré” felmagasztosul. A szimbolista dikció is felbomlik és egy új „összeéneklés” kezdődik.

Babitsnál, a negyvenesek másik tagjánál ugyancsak a szétozlás és az új

egység változatai követik egymást; *Az istenek halnak...* kötet egyes részeiben tettenérhető tétova útkeresés olykor sikerületlen kísérletei, a formával való birkózásai után 1930-tól egy a Nyugat esztétikájához görcsösen ragaszkodó, de filozófiai tartalmakkal minden eddiginél dúsabban átszőtt új költészet jelenik meg nála; a *Holt próféta a hegyen, a Mint küldönös hírmondó...* hangja, amely az *Ősz és tavasz* közöttben kulminál. Karinthy vallató kérdésének, Kosztolányi játékos énkultuszának, Babits egyre görcsösebb filozófiai dikciójának, tehát mégiscsak egyfajta változásnak a kor irodalmában párhuzamait Valéry vagy Eliot ugyanakkori formaváltozásában lelhetjük meg.

A negyvenesek a változást észlelik és regisztrálják is; több írásban, így a Babits Mihály szerkesztette *Új Anthológia* előszavában Babits ekkor új népiességet, új ősi-primitív vonásokat észlel.

Ugyanakkor, tehát a húszas évek legvégén, a harmincasok legelején a legfiatalabbak hangja sokkal differenciáltabb. Hadd kísérlejem meg, mint ezt József Attila-monográfiáim előző kötetében tettem, a kor „költői köznyelvét” mintegy rekonstruálni, legalábbis néhány példán demonstrálni. Milyen hangon szólnak meg tehát a harmincas évek fordulóján az induló fiatalok?

A legáltalánosabban a hazai magyar avantgarde konvencióvá lett, kényelmessé laposított hangján egyfajta kései magyar expresszionizmus (sokkal kevésbé a szürrealizmus) eszközeit felhasználva. A fiatal nemzedék, tehát az 1900–1910 között születetteket a húszas évtized végén általános rosszérzés jellemzi, és ez nemcsak a kamaszkorból felnőttkorba lépés szorító érzése, nemcsak a „szexuális nyomor”, vagy annak imitálása, hanem egy újabb „elvesztett nemzedék”-tudat. A Trianon utáni Magyarország szűkös világának kárvallottai ők, állás és cél nélkül. Létszámfelettinek érzik magukat.

Ebből a nemzedéki rosszérzésből a fiatal költők többfelé is próbálhatnak kitörni. Van, aki keserveinek felsorolásával, zokogás versben való imitálásával; van, aki dühös kiáltással, a posztexpresszionizmus vagy a futurizmus vulgarizált eszköztárát használva fel; van, aki társadalmi forradalom előkészítésébe menekülne és a hagyományos munkáslíra szavait mondja. És igen sokan vannak, akik az ősi, a népi, paraszti fogóznak és a parasztság őseréjétől, a népművészet tisztaságától remélik a kitörést. Ezek költői formanyelve vagy ugyancsak a posztexpresszionista szabadvers, vagy az Erdélyi-féle új népiesség valamely változata.

A fiatalok poétikai „köznyelvére” tanulságos az antológiák vizsgálata. 1929 májusában jelent meg a már címevel is jellemző, mert a poszt-expresszionizmus világát idéző *Jóság* című antológia. „Akik ebben a kötetben összeverődünk különböző világnézetű, különböző korú, ismeretebb és ismeretlenebb nevű emberek, akik emberek akarnak maradni a háború utáni nyomorúságban, s akik úgy vélnék magyarságuk mellett is hitet tenni, ha azt, ami összehozta őket s amit könyvük címéül is választottak: Jóság, dalolják és éneklik.”

Az antológiában József Attila barátai közül Lakatos Péter Pál, a nála fiatalabbak, későbbi tanítványai közül Forgács Antal és Radnóti Glatter Miklós szerepel. A kötet szervezője láthatólag ifj. Vajda János, kívülük az idősebb, 1895-ben született Sükösd Ferenc, és a fiatalabb Dán György, Wágner György, Kalmár Magda, Fekete Alfréd szerepel.

A kötet hangjára jellemzőek Lakatos Péter Pál versei, bennük természetesen a *Jóság* az Ember és a Magyar elevenedik meg, lesz önálló princípiummá.

S a kertajtóban
vén, fás magyar-arcok iszonytatóan
merednek az égre.
harmatozz. Jóság!

(*Magyar kert*)

De az uralkodó hang és forma itt is a posztexpresszionista, konstruktivista dikció, némi adys beütéssel. Mint ifj. Vajda János versében:

Óh ne higgyétek, hogy ez világfájdalom!
Én csak a világszépségben s világboldogságban
hiszek,
de látom a mérhetetlen emberi szenvedést
és egyedül vagyok a megváltó hitemmel.

Egyedül vagyok,
de százezer jános is egyedül van
és Nekik dobog a szívem!
Én!
Én!

Óh, önző, gyáva, szó!
 Hát hol vagyok én, mi vagyok én,
 ha te vagy s ha ő van,
 ha emberek vannak
 akaró álmodott ölekezésben a szomorúság boltjai
 (Próza I.)

Ennek a hangnak líraibb, érzelmesebb változatát szólaltatja meg az ekkor mindössze 17 éves Forgács Antal, a 18 éves Radnóti Glatler Miklós pedig merész képeivel, tágítvű asszociációival, szürrealista látásával üt el a többiekétől, hangütése már tévedhetetlenül egyéni.

Az áhítat zsoltáraiból

Karcsú ujjaid közötti aranylő
 narancs az életünk régi kedve,
 mert valamikor mi együtt csodáltuk
 csurranó, csodás ligetek alján
 forró, színes madarak
 daloló fészekrakását.

Tenyered gödrén forró ligetek
 mesélnek elhagyott egekről
 ahonnan együtt zuhantunk
 (két fehér ártatlan szüzek,
 bimbóban elnyílt pompás virágok:
 mert ölelés nélkül fogamzott
 csodaszép égi gyermekünk,)
 hullató, lombos erdők ölébe.

A posztexpresszionista dikciónak természetesen vannak érettebb és kiegyensúlyozottabb formái is, egyrésről Bányai Kornél, másrésről az induló Komor András vagy Bálint György lírájában. És ez a posztexpresszionista hang össze is vegyül Ady Endre szavával Győry Dezsőnél.

Csekélyebb azoknak a száma, akik a szürrealizmus technikáját felhasználva és szelidítve alakítják ki lírai formanyelvüket, igaz, ezek között olyan

nagyságok vannak, mint a harmadik köteténél tartó József Attila vagy Déry Tibor.

Sokkal erősebb a népies hang, az Erdélyi József iskolájának vagy egyszerűen a századvég nép-nemzeti epigonizmusának követőinél. Jellegetes példa expresszionizmus és népiesség sajátos, a korban ünnepeelt és mindenki fölé emelt változatára Simon Andor költészete.

Az 1928-ban megjelent *Tömegdüh*at, az 1929-es *Világhullám* című kötete, lapokban, folyóiratokban még a Nyugatban is megjelent versei akkor nagy feltűnést keltettek. Ma úgy látom, hogy tulajdonképpen ő is az expresszionizmus egy kései változatát művelte, a rövidsoros, felkiáltásokból álló tört verse a német August Stramm-féle lírát ülteti át magyarba, és ezt népi-paraszti szókinccsel, ízekkel dúsítja. Rímtelenek versei, a ritmus iránt kevés az érzéke, mértéktelen, csaknem Szabó Dezső-i méretű énfelnagyítás, hipertrófia jellemzi. Ugyanakkor a fiatalokra jellemző rossz-érzés, otthontalanság az ő verseit is áthatja:

Csönd.
Fullasztó,
Borzalmas
Ezt
nem bírom már
(Csönd)

vagy:

Sötét örvényben fuldoklik az élet.
Innen,
gyerünk!
gyerünk!
(*Költők: kíváncsiorlaskor így énekelnek*)

1929-es kötetében modora még kiélezettebb, magatartása még prófétaibb:

Engem
már
nem ölhetnek meg
soha.

Híveim
bíbor-hajón
röpülnek
előre...

.....

Az új élet csillaga:
erős virág!
népi virág!
(*Boldog vagyok*)

Egy-két jó képe, egy-egy találó jelzője akad, talán ez is indokolja, hogy még a Nyugat is közli, és nemcsak pályakezdőként, hanem 1930-ban is kétszer. (Bár ez talán már lehet Móricz Zsigmond személyes kedvence.)

Szájában
számócák.

Rengeteg!
Rengeteg!

Ringatom, mint a szél.

Ringatom:
kedvesen
Ringatom:
térdemen
Ringatom:
kedvesem

(*Képzeldés*)

Ma felvetjük: vajon alkotói-kritikusi tévedés, hogy egyáltalán számbavették? Valószínűleg a posztexpresszionista dikció, a népnek érzett szagatottság keltette a valóság illúzióját. Jellemző erre, hogy a fiatal költőről így írt a kortárs Keszler-Balogh Edgár: „A természet bő egészsége csordul ki minden frissen egyszerű soron ... nyitott érzékű, és valóságú em-

ber, az egészséges világ boldog hordozója...” Átütő népi hangot dicsér benne és új szintézist jósol.

Az igazi váltás a fiatal nemzedéknél Illyés és főleg Szabó Lőrinc lírájában érhető tetten. Illyés ekkor szakít szinte látványosan az avantgarde dikcióval, még annak Füst Milán-i változatával is, és indítja a maga utóbb lírai realizmusnak nevezett – ironikusan leíró, látványt kommentáló – modorát. Mint minden Illyés-mű, ezek a versei is bizonyos szempontból időzójelben érthetők. De az igazi fordulatot kétségtelenül Szabó Lőrinc lírája hozza; időben néhány évvel megelőzve József Attila pályafordulatát is. Az ő új én-képe, én és költészet viszonyának új felfogása, az ehhez alakuló régi és új elemekből építkező poétikai eszköztár már egy új líratörténeti korszakot jeleznek.

Az egész időszakot, mintegy ellenpontozva kíséri a szabályos vers és a szabadvers váltakozása, ha tetszik Kassák és József Attila rejtett vitája, amelynek oly meggyőző, sokoldalú képét adják Vas István emlékezései.

Ennyit talán a fiatalok köznyelvéről, régiről és újról. A változás tényét, befejeződését ismét egy antológia előszavával jelezhetjük. A *Konunk* antológia 1935-ös megjelenésű előszavával Fejtő Ferenc tollából. Hadd idézzek belőle: „Az új költők megőrték a zene hegemoniáját. Verseik logikusak, képeik hasonlatok, vagy tárgyilagos rajzok, nem szimbólumok. Mértéktartó és velejükben józan egyéniségek. Idill kell nekik, nem tragédia, egyszerűség, nem bonyolultság. Társadalmi helyzetük és tudatuk – Józsefre és Illyésre gondolok elsősorban – közelebb áll a dolgozó osztályokhoz, de ez a közösségük természetesen nyilvánul meg s nem pathétikusan, mint a verselő Kassáknál. Ha idealisták, reálisan azok. Illyés közöttük a legforradalmibb temperamentum, de forradalmisága az ész primátusa alatt áll. Szerfölött józanok hitükben s nem megszállottak. Uralkodó lelkiállapotuk az óvatos érzelm, amilyen a szabadságharc utáni költészeté volt, csak idegesebben, tapasztaltabban.

Ez az átmenetiség és mérnökség jellemzi a harmadik nemzedéket is. Nem jelentkezik nekik sem forradalmi újításokkal, nem különülnek el élesen elődjektől. Nem kísérleteznek...”

S e lelkiállapot jelzésére, – szembeállítva a *Jóság*-antológia hangjával –, hadd idézzük az antológiából a fiatal Forgács Antal sorait:

Fejem fölött szelíden fúj a szél,
s kavargatja a táj sűrű porát,
az ember végre ide is elér,
lassan megúnja hallatni szavát.
Ha szólna is, ugyan mi célja már?
az életét is fáradtan viszi,
mindennap többször mondja, hogy: halál
s ami hihető, már azt sem hiszi.

Ó, rossz világ! Olyan vagy most nekem,
mint árvának a messzi temető
amelyben rég-halott apja pihen.
Egyedül élek itten nevető
elleneim között, langyos homály
burkol, miként pólya a kisdedet,
jaj, merre menjek? útra hol talál,
aki pihenni sem lel szögletet.

Úgy harcolok csak, mint a katona,
akit küzdeni küld feljebbvaló,
de aki fegyvert nem fogna soha
önszántából, mert a harc nem való
oly férfinak, aki csak szótlanul
nézi, hogy tiszta és szép élete,
mint nyári felhő, gyorsan elvonul
és senki nem törődik már vele.

(Elégia)

Fejtő Ferenc előszavával sok kortársa vitakozott, Vas István emlékirataiban is szól erről. De kétségtelen, hogy egy mélyebb én-kép, elégikus, fáradt hang, és törekvés egy látszatra klasszicistább, valójában azonban a mélyrétegekből, hagyományból és új konfliktusokból építkező modor és hang kialakítására – ez jellemzi a korszak-antológia legjelesebbjeit: Hajnal Annát, Radnótit, az induló Weörest.

Nem tudom paradigmaváltásnak nevezem-e, de 1930-tól 1932–1935-ig a kortársak valóban érzékelték a költészet kifejezőeszközeinek és funkciójának a megváltozását.

Befejezésül: másutt már kifejtettem, hogy a harmincas évek elejétől a világirodalomban, de legalábbis az európai irodalomban hasonló változás kezdődött. Az első, a klasszikus avantgarde hulláma mindenütt lehangyatlott; csak a szürrealizmus élt tovább, de az is inkább a peremvidékeken; a Francia Antillákon, a cseh, a szerb irodalomban. Kibontakozóban volt egyfajta visszatérés a 19. századi realizmus kifejezőeszközeihez; igaz ezeket már sokszor idézőjelbe téve, ironikussá változtatva. A „vidám huszasok” elmúlásának érzete általánossá vált; és radikális változás következett be a költői én és a világ viszonyában. Nemcsak a szürrealistáknál; Gottfried Benn lírája és az olasz ermetismo új Én–Világ–Mű viszonylatot jelez. Véleményem szerint a harmincas évek fordulója lírában is, prózában is, tömegkultúrában is fordulópontot jelent; olyan korszakot kezd, amely túlnyúlik a második világháborún és 1960 körül ér véget. Az a javaslatom, hogy hasonló korszakhatárról beszéljünk a magyar irodalomban is.